

*Пилявець Р.І., кандидат історичних наук,
доцент, доцент кафедри історії війн і
воєнного мистецтва НУО України імені Івана
Черняхівського (м. Київ)*

“ЧОРНА ПІХОТА” ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ В РОКИ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1941–1945)

“Чорносвітники” або “чорна піхота” – таку неофіційну назву отримали чоловіки і юнаки, мобілізовані польовими військовими комісаріатами, а фактично командирами об’єднань, з’єднань і частин у 1943–1944 рр. після звільнення Червоною армією окупованих ворогом територій. Їх кидали у бойові дії часто відразу, без проходження військової підготовки у запасних частинах, іноді неозброєними, не переодягненими у військову форму (звідси назва). Тема “чорної піхоти” отримала значного суспільного резонансу, проте як наукова проблема вона залишається недостатньо дослідженою. Статтю присвячено розгляду сутності, змісту, масштабу та особливостей означеного явища.

Ключові слова: Друга світова війна, німецько-радянська війна, Червона армія, Україна, військові мобілізації, “чорна піхота”, “чорносвітники”.

Ми, визволителі, всі до одного давно вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами дезертиро-оточено-пристосуванцями...

Олександр Довженко

(зі щоденника, 28 листопада 1943 р.) [1, с. 228]

Їх називали по-різному: “піджачники”, “чорножупанники”, “чорнобушлатники”, але переважно “чорнорубашники” (“чорносвітки” або “чорносвітники”) і зрештою – “чорна піхота”. В офіційних радянських документах, наукових працях, енциклопедіях, довідниках таких назв і понять не знайти, наче їх і не існувало. Начебто й не було позначеного цими назвами трагічного явища і великої кількості мобілізованих у 1943–1944 рр. людей, більшість із яких назавжди залишилася лежати у полях, степах, на дні та уздовж річок Лівобережжя й Правобережжя України, часто поруч з рідним селом, зовсім недалеко від рідного обійстя.

У Радянському Союзі цей аспект минулої війни, серед низки деяких інших довгий час належав до небажаних і фактично заборонених. Про “чорносвітників” як явище, що супроводжувало “визволення” тимчасово окупованих ворогом територій СРСР, не прийнято було писати і згадувати. Радянська історична наука зовсім оминала цю проблему, оскільки, як стверджує відомий історик В. Гриневич, вона таїла у собі багато непривабливих і відверто небезпечних сюжетів, здатних зашкодити формуванню міфу про “Велику Вітчизняну війну” [2].

Із цим твердженням важко не погодитися. Висвітлення сторінок, пов’язаних із “чорною піхотою”, ймовірно, не лише загостило б увагу до одного з багатьох трагічних явищ воєнного лихоліття, воно б дисонувало з офіційною, писаною історією війни, викликало б незручні запитання, відкривало б очі на розповсюджену практику дій командного складу армії-визволительки, які, по суті, були протизаконними. Саме тому в історичних працях та інших публікаціях про минулу війну, де йшлося про мобілізацію на звільненій від ворога території, жодним словом не згадувалося про її переважно примусовий характер, майже немає інформації про діяльність так званих “польових військкоматів” і тим більше відсутні згадки про “чорносвітників”.

У незалежній Україні означена тема майже відразу стала предметом наукового вивчення і висвітлюється засобами масової інформації,

переставши бути “прогалиною” та “білою плямою” історії. Цей аспект Другої світової війни зацікавив низку вітчизняних дослідників, серед яких варто назвати М. Ковалю, І. Муковського, О. Лисенку, В. Гриневича, В. Короля, Л. Рибченко, Р. Пилявця та ін. [2–15]. Усі вони зробили певний внесок у розкриття та висвітлення раніше табуованої теми.

Проте першими про неї розповіли не історики, а письменники. Саме вони ще за радянських часів знайшли мужність звернутися до цієї болючої теми і донести її до читачів. Окремі автори були змушені зробити це “езоповою мовою”, прикриваючи сутність пафосом. Саме так зробив Юрій Яновський у статті “Шлях війни”, написаній 5 листопада 1943 р. Вій маскує негативне явище, “героїзуючи” його: *“По дорогах Полтавщини йде на фронт “чорна піхота”. Так називали мобілізованих селян, що не одержали ще військового одягу. Але дух цієї піхоти – над усякі похвали. Вони ходять в атаку, як леви. Вони вмирають, якщо доводиться, але в агонії роблять ще один крок уперед”* [16, с. 180].

За радянських часів, за панування принципу т.зв. “соціалістичного реалізму” ця тема у художній літературі була епізодичною, проте до неї зверталися окремі письменники, переважно українські. Живу, реалістичну картину подій, пов’язаних із мобілізацією на звільнених від окупантів територіях, змалював Дмитро Міщенко у своєму оповіданні “Батальйон необмундированих” (збірка “Очі дівочі”, 1964 р.) [17]. Кілька сповнених болю й трагізму сторінок присвятив “чорносвітникам” видатний майстер пера Олесь Гончар у своєму романі “Собор” (1968 р.) [18]. Уже в 1980-х рр. до цієї теми звернувся Василь Захарченко – його оповідання “Чорна піхота”, що увійшло до збірки “Клекіт старого лелеки” (1989 р.), також дуже реалістично змальовує трагедію тих, хто був мобілізований “визволенням” [19].

Сьогодні проблема “чорносвітників” відкрито обговорюється й жваво та доволі гостро дискутується як фахівцями, так і певним колом небайдужих

людей на сторінках друкованих видань, газетних шпальтах і особливо на інтернет-форумах [20–23].

Торкається цієї непростої теми і зміст кількох документальних фільмів, знятих в Україні, зокрема “Чорна піхота” (режисер Іван Кравчишин, 2010 р.), “Рівень секретності 18” (режисер Володимир Іванов, 2011 р.) та ін.

Здавалося б, інформації про означене явище достатньо і немає потреби наголошувати на ньому та щось додавати. Однак це – оманливе враження. Тема “чорносвітників” далеко не вичерпана. Ми ще не маємо реальної та повної картини подій. По-перше, ми поки не можемо точно окреслити характер і масштаби цього, без перебільшення, злочину тоталітарної системи проти людяності та гуманізму. Ми майже нічого не знаємо, за дуже малим винятком (наприклад, про історію “життя і смерті” Івана Мовчана із села Строкова, що на Київщині, описану О. Зінченком [24]), про долі тих, хто волею обставин став одним із “чорної піхоти”. По-друге, для більшості наших співвітчизників ця тема залишається невідомою *Terra Incognita*. А об’єктивне знання про кожну з тогочасних трагедій-подій, трагедій-явищ важливе для усвідомлення сучасниками сутності подій 75-річної давнини, найбільшої трагедії в історії нашого народу – Другої світової війни. Нарешті, це важливо для суспільного розуміння складного історичного шляху українського народу, процесу націєтворення та боротьби за незалежність і соборність, для відновлення й формування нашої національної пам’яті.

Коли ми відзначаємо стрімке зростання кількості українців у Червоній армії в другій половині 1943 і у 1944 рр., підкреслюючи, що у 1944 р. майже кожен третій військовослужбовець діючої Червоної армії був українцем, що війська чотирьох Українських фронтів майже наполовину склалися з наших співвітчизників, причому у стройових, переважно піхотних частинах і з’єднаннях українці становили до 60–80%, чи замислюємося над тим, за рахунок чого (вірніше – кого) і яким чином це відбувалося? Чому саме у цей час так різко зросла частка українців і жителів України у діючій армії?

А відповідь, як не дивно, не ховається десь углибині, а знаходиться на видноті, на поверхні, тому й така проста і очевидна: стрімке зростання відсотку українців у Червоній армії стало наслідком масової, майже тотальної мобілізації до війська чоловічого населення з територій, які були звільнені від ворога. І продуктом такої мобілізації були так звані “чорносвітники”.

Очевидно, не всіх мобілізованих в Україні упродовж 1943–1944 рр. можна віднести до цієї “категорії”, однак цілком об’єктивно – чималу їх частку. З іншого боку, “піджачники”, “чорна піхота” – не суто українське явище, воно стосується не лише українців і жителів УРСР. Вперше воно з’явилося на звільнених від загарбників територіях, переважно Росії (РРФСР), ще взимку–навесні 1942 р., але не мало масового характеру. Ми вправі стверджувати, що саме в Україні восени 1943 – взимку 1944 рр. воно набуло найбільшого розмаху.

Такий висновок підтверджується непоодинокими свідченнями очевидців і учасників тих подій, на які натрапляємо у щоденниках та спогадах, вперше опублікованих у роки “гласності” та пізніше. По-різному, але переважно з боєм і гіркотою висловлюють свої думки і враження щодо мобілізованих на відвойованих у ворога українських землях відомі і менш відомі постаті: О. Довженко, М. Дорошенко, А. Дімаров, В. Астаф’єв, Г. Климов, П. Лебедев.

Так, Олександр Довженко наприкінці 1943 р. у своєму щоденнику занотував розповідь письменника Віктора Шкловського про те, що у боях на землях України гине велика кількість мобілізованих громадян, що їх звать чорносвітками, позаяк вони воюють у домашньому одязі без жодної підготовки, як штрафні. До них ставилися, як до винуватих. *“Усіх мучить думка про нелюдські небачені страждання народу. Розповідають, що в Україні починають уже готувати до мобілізації 16-річних, що в бій женуть погано навчених, що на них дивляться як на штрафних”* [1, с. 229].

Петро Лебедєв, у 1943 р. капітан діючої армії, згадував: *“Зростаючий у ході безперервних боїв некомплект особового складу заповнювався далеко не повною мірою. У бойових підрозділах залишалася чи не половина штатного складу. Все більше в ротах ставало солдатів, покликаних по мірі просування військ, так званими “польовими військкоматами”, а попросту самими частинами. Більшість з них – хлопці, що за час окупації підросли до призовного віку, але чимало було й солдатів старшого віку, у тому числі тих, хто опинився тут з різних причин з часу великого Київського оточення 1941 року.*

Ті, хто пережив трагічну пору поразки на фронті і дворічне перебування на окупованій території, і ті, хто прийшов сюди з Сибіру дорогами наступу, – були представниками різних епох однієї війни, що не завжди розуміли одна одну. Це створювало певні складнощі у відносинах всередині військового колективу. Але безпосередньо позначалася на бойових якостях військ невідповідність більшості цих новобранців до бою. Багато з них навіть вступали в бій у своєму домашньому одязі (їх у нас так і називали – “чорножупанники”). Гірше того – не вистачало на всіх і зброї. Офіційно самовільна “мобілізація” заборонялася, але, що поробиш, якщо попереду жорстокі бої, а в роті вже й двох десятків бійців не нарахувати?...

Втрати цих бійців вже з перших днів боїв на плацдармі виявлялися особливо великими. Багато гинули, по суті, не ставши військовими” [25].

А ось як описав процес мобілізації на відвойованих українських землях у своїй автобіографічній книжці “Пісня переможця” Григорій Климов: *“Коли Червона Армія почала виганяти німців з України, то “домосідів” швиденько збирали, – цим займалися навіть не військкомати, а самі командири передових частин, – сунули їм знову гвинтівки в руки і, навіть не переодягнувши в шинелі, в чому були – у першу лінію бою! Їх так і називали – “піджачники”. Береги Дніпра, як весняними квітами, рябіли трупами в різноколірному цивільному одязі” [26].*

Під час призову до Червоної армії, зокрема в Кіровоградській області, політруки та командири гнали людей до бою без зброї, наказуючи здобувати її самим у сутичці з ворогом і власною кров'ю “змити провину перед Батьківщиною та її великим вождем Сталінім”. Про такі факти згадує український письменник-емігрант Михайло Дорошенко [27, с. 59].

Отже, спокутувати вину кров'ю. Яку вину? Вину за те, що не були призвані до війська на початку війни? А якщо були призвані, то за те, що вижили у “м'ясорубці” 1941 року? За те, що опинилися в “котлах” і не змогли вийти з оточення до відступаючих “своїх”? За те, що втекли або були відпущені з полону? За те, що повернулися до своїх родин, залишившись на окупованій ворогом території? За те, нарешті, що на момент “визволення” вже досягли 16–17-річного віку?

Радянські мобілізації на території України були частиною загальносоюзної призовної кампанії, зорієнтованої від перших місяців війни не на формування дієвої стратегії, навчання й підготовку військ до ведення бойових дій, а на здобуття перемоги за рахунок значної кількісної переваги в живій силі, підкреслює сучасна українська дослідниця Л. Рибченко [12]. Під час війни в Українській РСР вони відбувалися двома хвилями. Перша (від 23 червня 1941 р. до повної окупації республіки в липні 1942 р.) збігалася в часі з оборонними боями, а друга (1943–1945 рр.) – із проведенням наступальних операцій, наслідком чого стало відвоювання Червоною армією території України та продовження наступу на захід.

Заради об'єктивності відзначимо, що під час мобілізації на початку війни значна частина населення, особливо міська молодь центральних, північних і східних регіонів України, виявляла патріотичне піднесення. Проте воно згасало в міру наступу військ вермахту. Влітку-восени 1941 р. мобілізаційні заходи фактично були зірвані через хаос в органах влади і недбалість військкоматів, а головним чином – через негативне ставлення й недовіру більшості населення до сталінського режиму і небажання його захищати. У багатьох центральних та східних областях УРСР явка на

призовні пункти не перевищувала 50%, а в Західній Україні взагалі була мінімальною. Це ще й було наслідком швидкого просування німецьких військ углиб території України та її окупації. І все ж упродовж перших місяців війни з України до Червоної армії та флоту було направлено, за підрахунками дослідників, майже 3 млн 185 тис. осіб [6, с. 35; 7, с. 60].

Значна частина мобілізованих не дісталася до своїх військових частин. За підрахунками дослідників, на окупованій території СРСР залишилося понад 5,6 млн військовозобов'язаних та призовників, із них в Україні – понад 3 млн. Тільки по Київському особливому військовому округу (КОВО) їх кількість складала понад 1,6 млн, Одеському військовому округу (ОдВО) – понад 800 тис. осіб [11, с. 305].

А у військах масовими ставали випадки дезертирства, вимушеної чи добровільної здачі у полон. Разом із утікачами з фронту, оточенцями, відпущеними з німецького полону додому радянськими військовополоненими (переважно українців та білорусів, кількість яких, за різними оцінками, становила від 300 до 500 тис. осіб), а також юнаками, які за час перебування під окупацією, досягли призовного віку, та літніми й хворими чоловіками (їхній статус як військовозобов'язаних було закріплено додатковими наказами радянського командування упродовж 1942–1943 рр.) вони стали потенційним контингентом другої хвилі призову в ході відвойовування в німців території України.

На початок 1942 р. у Червоній армії вже катастрофічно не вистачало людських ресурсів. Із різних регіонів СРСР на фронт відправляли всіх придатних до військової служби. Для заміни рядового й молодшого командного складу військ ППО, ВПС, зв'язку, тилових частин та установ мобілізували жінок. Було значно зменшено перелік хвороб, за якими військовозобов'язаних вважали непридатними до служби. До війська були мобілізовані рідні так званих “ворогів народу” та інші “неблагодійні” громадяни.

Змінилися й правила призову. В наказі Ставки Верховного Головнокомандування (ВГК) № 089 від 9 лютого 1942 р. вказувалося: *“Оскільки діюча армія повинна своєчасно діставати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває у діючі частини несвоєчасно, військові ради армій дістають дозвіл на самостійне поповнення своїх частин живою силою в ході наступу”*. Отже діючі армії отримували право проводити власний набір щойно звільненого населення у свої підрозділи, фактично – майже необмеженого використання для своїх потреб місцевого людського ресурсу. Ця обставина надавала проведенню військової мобілізації вкрай жорстких рис.

За новими правилами армійські польові призовні комісії рекрутували чоловіків віком від 17 до 50 років, зокрема із числа тих, хто з початку війни не був мобілізований на фронт. Армійському командуванню наказувалося терміново формувати запасні полки, що мали здійснювати відбір, призов і 15-денну бойову підготовку мобілізованого контингенту в зоні дії своїх армій.

Проте й таких правил у військах дотримувалися на свій розсуд, часто в ході наступу порушуючи вікові обмеження для призовного контингенту й інші вимоги інструкцій.

Активні мобілізаційні заходи Червона армія розгорнула з перших днів вступу на українську землю взимку 1943 р. і вони не припинялися до кінця 1944 р. Так, улітку 1943 р. у Сталінській (тепер Донецькій) області лише передовими частинами було призвано і мобілізовано 12 860 осіб, у Сумській – 24 031 особи [2]. У звільнених від німців районах налагоджували свою роботу й стаціонарні військкомати. Отже, уникнути мобілізації було неможливо: якщо хтось уникав мобілізації наступаючою армією, то потім його мобілізували територіальні військкомати.

Звичайно, участь фронтових військкоматів – польових призовних комісій армій – у процесі мобілізації значно пришвидшувала введення до бойових дій нових резервів. Однак така форма забезпечення військ

людськими ресурсами істотно знижувала якість відбору призовників, призводила до порушень вікових, медичних та інших стандартів призову, передусім термінів їх підготовки. У підсумку це негативно позначалося на боєздатності військ.

За висновками істориків, від самого початку повернення Червоної армії в Україну радше правилом, аніж винятком стала практика кидання в бій погано озброєних і непідготовлених до нього людей. Це більше нагадувало акт відплати тим, хто перебував під ворожою окупацією, за виявлену нелояльність до сталінської влади, ніж надання українцям можливості відплатити окупантам за знущання і приниження.

Навіть командуванню вермахту було незрозуміле таке ставлення радянського керівництва до “своїх людей”. Так, у німецьких військових джерелах містилася інформація, що після першого взяття Червоною армією Харкова навесні 1943 р. до неї було мобілізовано близько 15 тис. осіб віком від 15 до 45 років, яких без підготовки відправили на фронт. Ці чоловіки були вдягнені у цивільний одяг і практично не мали зброї (1 гвинтівка припадала на 5–10 осіб). Не випадково цих людей, насильно загнаних до Червоної армії, німці називали *Beutesoldatenen* (трофейними солдатами). Провівши аналіз контингенту полонених червоноармійців восени 1943 р. і з’ясувавши, що серед нового поповнення чимало підлітків, осіб похилого віку, мобілізованих із числа місцевих мешканців кілька тижнів тому, німці дійшли парадоксального висновку, що СРСР остаточно вичерпав усі свої людські ресурси [4].

Кров’ю майже півмільйона і життям понад 100 тис. бійців і командирів Червоної армії було сплачено шлях до Дніпра в ході Чернігівсько-Полтавської стратегічної операції. Щодоби війська наступаючих фронтів втрачали у середньому до 12 тис. осіб, з них загиблими – близько 3 тис. Ці втрати з погляду воєнної доцільності часто були невиправданими. Мобілізовані польовими військкоматами цивільні мешканці, часто 16–17-

річні юнаки, майже чи зовсім не підготовлені, часто без зброї, гинули найпершими.

У ході наступу на Лівобережжі мобілізації поповнення без огляду на чинні інструкції стали правилом. Розпочавшись як вимушений захід, пов'язаний із хиткою ситуацією на фронті, що потребувала негайного поповнення військ, масштабні радянські військові мобілізації на щойно звільнених територіях перетворилися на невід'ємну частину планування стратегічних операцій [28, с. 146]. Отже, для дій командування наступаючих військ характерним було безжальне використання місцевого людського контингенту.

Широко використовували нашвидкоруч мобілізоване населення у Мелітопольській операції військ Південного фронту (25 вересня – 5 листопада 1943 р.). Так, дослідник В. Кравченко стверджує, що всю чоловічу частину населення м. Бердянськ і навколишніх сіл віком від 15 до 60 (!) років мобілізували і “погнали” під Мелітополь на “німця”. Не обмундирувавши, не навчивши, не озброївши. Серед мобілізованих було багато інвалідів-фронтовиків, які обморозили кінцівки ще під час радянсько-фінської війни [29].

Ще більш драматичними виявилися події на Київщині, пов'язані з форсуванням Дніпра, утриманням і розширенням захоплених плацдармів на правому березі річки. Так само на Черкащині восени 1943 р. і пізніше, під час Корсунь-Шевченківської операції (24 січня – 17 лютого 1944 р.) загинула велика кількість щойно мобілізованих і відразу ж кинутих у бій українських селян. Багато з них поховано в братських могилах за кілька кілометрів від рідної домівки, але вони й досі вважаються зниклими безвісти. Восени 1943 – взимку і навесні 1944 рр. схожою була ситуація і у смугах дій 3-го і 4-го Українських фронтів під Дніпропетровськом (тепер – м. Дніпро), Запоріжжям, Нікополем, Мелітополем, Херсоном.

Серед усіх вікових категорій мобілізованих особливо трагічною була доля наймолодшого контингенту – 16–19-річних юнаків. Для юнаків зі

звільнених територій, які пережили окупацію, не лише зменшили призовний вік, а й зробили значно суворішими умови переходу з цивільного до військового стану. Після “визволення” їх мобілізували армійські призовні комісії, направляючи для військової та політичної підготовки, відсіву “ворожих елементів” і навчання до армійських запасних стрілецьких полків. Згодом виявилось, що належний вишкіл призовників у них здійснити було неможливо – за встановлений двотижневий термін юнаки не встигали опанувати навіть азів військової справи. Були численні випадки, коли вони вирушали на фронт, не навчившись користуватися ввіреною зброєю. Такі суттєві недоліки спонукали до зміни системи підготовки молодого поповнення. Директивою начальника Головного управління формування та укомплектування військ Червоної армії генерал-полковника Ю. Щаденка № М/1/188 від 29 січня 1943 р. вимагалось після мобілізації направляти призовників не до армійських запасних полків, а до тилкових запасних бригад військових округів, при цьому значно збільшувався термін підготовки мобілізованих. Але на практиці накази про направлення призовників у тил на навчання не виконувалися. Факти незадовільної підготовки мобілізованих юнаків були непоодинокими упродовж усього 1943 і початку 1944 рр. Про це свідчать спогади багатьох учасників війни, зокрема Ф. Моргуна та А. Фоменка [30, с. 166–176; 31, с. 138–141, 153–165].

Станом на 10 жовтня 1943 р. Південно-Західний фронт мобілізував і використовував у районі бойових дій 7 тис. 16–17-річних (1926 року народження) призовників, а Центральний фронт – 2 тис. [12].

Термінів вишколу не дотримувалися, особливо у період наступу. Інколи не встигали не лише проводити підготовку нового поповнення, а й розсортовувати його за військовими фахами. Колишній командир полку 5-ї гв. повітряно-десантної дивізії 4-ї гв. армії І. Попов згадував у своїх мемуарах “Батальйони ідуть на захід”, як його полк восени 1943 р. мобілізував на Черкащині у с. Власівка 800 осіб. Пізніше з’ясувалося, що

колишніх артилеристів “загнали” в піхоту, а “тих, хто гармати бачив лише в кіно”, відправили в артилерію [32, с. 157].

У вересні 1943 р. тільки з районів Донбасу до з'єднань Південного фронту влилося 120 тис. осіб. Війська 2-го Українського фронту за період із 1 по 23 січня і в березні – квітні 1944 р. отримали 330 тис. осіб поповнення із колишніх окупованих територій [2].

Мобілізовані у 1943 р. мешканці українських міст і сіл опинилися у несприятливих обставинах як через об'єктивну складну ситуацію на фронті, так і через упереджене ставлення до них. Адже вважалося, що в період окупації упродовж двох років ці люди працювали на ворога і перебували під впливом ворожої пропаганди. Політруки і командири зазвичай вважали їх потенційними зрадниками: “поки ми кров проливали у боротьбі з ворогом, ви відсиджувалися, тож тепер змийте власною кров'ю плями окупації”. Визнанням наявних порушень став наказ Ставки ВГК № 0430 від 15 жовтня 1943 р. “Про усунення недоліків під час мобілізації громадян на звільненій від окупації території”, в якому визнавалося, що мобілізацію проводили не лише військові ради армій, а й командири дивізій і полків, робили це без урахування фактичної потреби у поповненні. Але такі порушення, хоча й вже не так масово, продовжували мати місце [10, с. 108].

За різними підрахунками, упродовж другої хвилі мобілізації (1943–1945 рр.) з території України до лав Червоної армії та флоту було відправлено від 2,7–3 млн до 4 млн осіб, що складало 10–15% тогочасного населення республіки. Зважаючи на те, що на той час мав місце значний статевий і віковий дисбаланс, можна зробити висновок, що було мобілізовано від третини до половини усіх чоловіків (від загальної кількості усіх вікових категорій, разом з дітьми, підлітками і літніми людьми).

У деяких західних областях, зокрема на Волині, з метою позбавлення УПА потенційних бійців вона мала тотальний характер – понад 15% від усього населення [2]. Лише у період з лютого 1943 по жовтень 1944 рр. на її

території було мобілізовано, за підрахунками вчених на основі архівних матеріалів, близько 3 млн 700 тис. осіб [6, с. 400].

Загалом за роки війни у лавах Червоної армії перебувало понад 7 млн жителів УРСР, що становило майже 23% її особового складу [12]. Близько 4 млн з них загинули на фронтах або померли від жахливих умов у таборах військовополонених і концентраційних таборах. Про кількість “необмундированих” і їх втрати нам невідомо. І навряд чи можливо підрахувати.

Дослідження проблеми дало змогу вітчизняним дослідникам дійти висновку, що для України радянські військові мобілізації мали не лише серйозне воєнне і демографічне значення, вони перейшли у політичну площину. Сталінський режим і армійське командування ставилися до уродженців України, які пережили окупацію, переважно як до штрафників або військовополонених. Набір і використання військовозобов’язаних місцевих мешканців у ході “визволення” набували надзвичайних і жорстоких форм. Часом їх проводили незважаючи на встановлені правила та інструкції. З одного боку, неправомірні дії військових щодо місцевого контингенту були наслідком дуже складних обставин на фронті, практики ведення війни під гаслом здобуття перемоги не рахуючись із втратами, а з іншого – продовженням жорстокої сталінської політики щодо людей, які перебували на окупованій території, зокрема на українських землях [12].

Сталінський тоталітарний режим використовував військові мобілізації не лише для поповнення діючої армії живою силою. Вони водночас стали своєрідним інструментом помсти населенню, яке залишилося на окупованій вермахтом території. Найбільш виразно це виявилось у відношенні до українського населення, ставши також і методом боротьби режиму з українським визвольним рухом [2].

“Чорносвітники”... Скільки їх було і скільки полягло в українських землях упродовж 1943–1944 рр.? І чи багато з них пройшли крізь пекло війни і залишились живими? Вже не порахувати. Більшість гинули відразу, в

найперших боях. Іноді їх знаходили і ховали у братських і одиночних могилах, імена декого з них викарбувані на плитах пам'ятників у списку воїнів-визволителів у рідних чи сусідніх селах, але більшість так і залишилися “зниклими безвісти”. Ті ж, кому пощастило і хто вижив у перших боях, врешті-решт одягали військову форму і ставали “повноцінними” бійцями. Та й теж часто не доживали до здобуття миру, а гинули у наступних боях далеко від рідного дому. Війна тривала, множачи кількість жертв.

Список використаних джерел і літератури

1. *Довженко О.* Україна в огні / Кіноповість, щоденник / О. Довженко. – К. : Радянський письменник, 1990. – 416 с.
2. *Гриневич В.* Військові мобілізації в Україні 1943–1944 років. “Ви повинні змити власною кров'ю провину перед Батьківщиною і її великим вождем товаришем Сталіним” / В. Гриневич // Дзеркало тижня. – 2005. – 2 вересня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/viyskovyi_mobilizatsiyi_v_ukrayini_19431944_rokiv_vi_povinni_zmiti_vlasnoyu_krovyu_provinu_pered_batk.html
3. *Гриневич В.* Радянські військові мобілізації в Україні // Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін.; упоряд. Я. Дашкевич. – Л. : Світ, 1996. – С. 370–395.
4. *Гриневич В.* Між молотом і ковадлом / В. Гриневич // Український тиждень. – 2013. – № 6 (274). – 7 лютого. – С. 50–53: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/71738>
5. *Коваль М.* Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М. Коваль. – К., 1995. – С. 78.
6. *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с. (Україна крізь віки. – Т. 12).

7. *Муковський І.* Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах Другої світової війни / І. Муковський, О. Лисенко – К. : Пошуково-вид. агентство “Книга пам’яті України”, 1997. – 567 с.

8. *Муковський І.* Людські резерви для поповнення Червоної армії (1941–1945 рр.) / І. Муковський // Воєнна історія. – 2002. – № 3–4. – С. 56–63.

9. *Король В. Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С.16–34.

10. *Король В.Ю.* Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія (маловідомі сторінки) / В. Ю. Король // Воєнна історія. – 2003. – № 5–6. – С. 25–38.

11. *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації 1943 року. (Київська область, Обухівський район) / Л. В. Рибченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – К. : НАН України; Ін-т історії України, 2007. – Вип. 12. – С. 103–112.

12. *Рибченко Л.* Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр. / Л. Рибченко // Друга світова війна: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси: у 2-х кн. / НАН України, Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С. 303–317.

13. *Рибченко Л.* Визволені на війну / Л. Рибченко // Український тиждень. – 2013. – № 6 (274). – С. 46–49: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/71740>

14. *Пилявець Р.* Чорна піхота. Скільки “чорносвітників” знищив Сталін? / Р. Пилявець: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/research/2015/02/16/147351/>

15. *Пилявець Р.* “Чорносвітники” як історичне явище: пролог / Р. Пилявець // Мат-ли VII Волинської всеукр. наук. історико-краєзнавчої конфер. – Житомир : Полісся, 2015. – С. 5–9.

16. *Яновський Ю.* Твори. Новели / Ю. Яновський. – Т. 1. – К. : Держ. Вид-во хдож. літ, 1947. – 244 с.

17. *Мищенко Д.* Батальйон не обмундированих: Повість / Д. Мищенко. – К. : Молодь, 1995. – 80 с.
18. *Гончар О.* Собор : роман / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1968. – 240 с. (Романи і повісті. – 1968. – Січень).
19. *Захарченко В.* Чорна піхота // В. Захарченко. Клекіт старого лелеки: Романи, оповідання. – К. : Радянський письменник, 1989. – С. 334–366.
20. *Захарченко В.* Війна у війні (ще раз про “необмундированих”) / В. Захарченко // Літературна Україна. – 1998. – 29 жовтня: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.nashekolo.org.ua/nk/kolo_i_navko/navkolo_podi/text20100508_5827.html
21. *Светлако А.* Чёрные свитки. В 5-и частях / А. Светлако: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://svetlako.livejournal.com/8615.html>; [/8922.html](http://svetlako.livejournal.com/8922.html); [/9094.html](http://svetlako.livejournal.com/9094.html); [/9238.html](http://svetlako.livejournal.com/9238.html); [/9475.html](http://svetlako.livejournal.com/9475.html)
22. *Патриляк І.* Кривава осінь 1943-го: Повоєнні десятиліття не стали уроком для хворого суспільства / І. Патриляк: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/History/93231>
23. *Гінда В.* Звільнення Києва: сотні тисяч життів – до свята Жовтневої революції / В. Гінда: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/422377-zvylnennya-kieva-sotni-tisyach-jittiv-do-svyata-jovtnevoji-revoljutsiji.html>
24. *Зінченко О.* Петро Мовчан, який переміг у війні / О. Зінченко: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/columns/2014/10/28/145439/>
25. *Лебедев П.* На плацдармах под Киевом осенью 1943 года / П. Лебедев: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : [http://army.lv/ru/Lebedev-Petr-Pavlovich-\(kapitan\).-Na-platsdarmah-pod-Kievom-osenyu-1943-goda./998/2200](http://army.lv/ru/Lebedev-Petr-Pavlovich-(kapitan).-Na-platsdarmah-pod-Kievom-osenyu-1943-goda./998/2200)

26. *Климов Г.* Песнь победителя / Ред.-сост. Миронов В.Л. / Г. Климов – Краснодар: Пересвет, 2004. – 688 с.: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://militera.lib.ru/memo/russian/klimov_gp/01.html

27. *Дорошенко М.* Українська трагедія. Спогади з Другої світової війни / М. Дорошенко. – Нью-Йорк, 1980. – 228 с.

28. Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). – К. : Темпора, 2014. – 864 с.

29. *Кравченко В.* Между двух огней / В. Кравченко: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : http://www.andersval.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=1252&Itemid=107

30. *Моргун Ф.* Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. Моргун. – Полтава : “Дивосвіт”, 2008. – 288 с.

31. *Фоменко А.* Усе таємне стає явним. Вигадки й правда про радянсько-німецьку війну 1941–1945 років: Історичний нарис / А. Фоменко. – Дн. : ПП “Ліра ЛТД”, 2006. – 200 с.

32. *Попов И.* Батальоны идут на запад / И. Попов. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 230 с.

*Pyliavets R.I., Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of History of Wars and Military Art Department
of Ivan Cherniakhovskyi National Defense
University of Ukraine (Kyiv)*

“BLACK INFANTRY” AS A HISTORICAL PHENOMENON DURING THE GERMAN-SOVIET WAR (1941–1945)

“Black jackets” or “Black Infantry” – such an unofficial name was given to men and young men mobilized by the field military commissariats, and in fact commanders of combat units in 1943–1944 after the liberation of the Red Army occupied the enemy territories. They were often thrown into battle often at once, without military training in spare parts, sometimes unarmed, not dressed in military form (hence the name). The topic of “black infantry” has received considerable public outcry, but as a scientific issue it remains under-researched. The article deals with the nature, content, scope and features of the phenomenon.

Keywords: *World War II, German-Soviet War, Red Army, Ukraine, military mobilization, “Black Infantry”, “Black jackets”.*